

Василь ТКАЧЕНКО,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України,
заслужений діяч науки і техніки

ІДЕОЛОГЕМА «ВОРОГА»: НЕВРОТИЧНА КРИЗА ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. У статті йдеться про глобальне активізування механізму негативної суспільно-політичної мобілізації «своїх» через поборювання «чужих». У цій моделі взаємодії на адресу «ворога» люди зазвичай випліскують гнів і соціальне обурення. Це проілюстрували масові виступи проти расизму в Європі та США. Пандемія COVID-19 і, як наслідок, економічна криза стали каталізатором цього явища.

Проаналізовано, як Росія застосовує ідеологему «ворога» до України та як це вплинуло на перебіг російсько-українських відносин.

Ключові слова: національна ідентичність, соціокультурна інтеграція, расизм, економічна криза, соціальні протести.

Пандемія COVID-19 зворухнула світ. Поки науковці шукають формулу вакцини, громадський рух перейнявся пошуком очевиднішого «ворога», на котрого можна було б виплеснути свій гнів і соціальне обурення. Поштовхом стала загибель темношкірого громадянина США Джорджа Флойда внаслідок поліцейного свавілля. Тож протестувальники під гаслом «Життя чорних важливі» масово повстали проти расизму й знайшли уособлення «ворога» в численних пам'ятниках колишнім рабовласникам і колонізаторам. У світі активізовано механізм негативного суспільно-політичного мобілізування «своїх» – утвердження власної чи групової ідентичності шляхом поборювання «чужих».

Війни пам'яті й пам'ятників

До нинішнього феномена «війни пам'ятників», як і «війн пам'яті» загалом, слід поставитися серйозно: він достоту набув форми масового синдрому, охопив низку країн і має несподівані результати. У Сполучених

Штатах Америки набрав сили масовий рух зі знесення пам'ятників першовідкривачеві континенту Христофорові Колумбу. Відразу ж протестні виступи солідарності в боротьбі проти расизму розвинулися і Європу. У Бельгії було зафіксовано спроби демонтувати пам'ятник королеві Леопольду II на площі Трон у Брюсселі, а також акти руйнування його численних скульптур у парках і музеях країни. У Лондоні протестувальники вимастили фарбою монумент Вінстону Черчиллю, написавши на постаменті «расист» і прикріпивши листівку з написом «Життя чорних важливі». А далі черга дійшла й до пам'ятників менш вагомим постатям, що заплямували себе політикою расизму та геноциду завойованих народів.

Паралельно в США розгорнуто боротьбу проти меморіалів прихильникам Конфедерації – учасникам Громадянської війни 1861–1865 років, що виступали на боці рабовласницького Півдня. Тут «війна пам'ятників» триває, щоправда, уже з 2015 року, але кінця-краю їй не видно, адже таких меморіалів немало – у південних штатах їх понад 700. Справа, власне, не в кількості, бо йдеться про важливіше: триває ревізія історичного минулого, переосмислення механізму соціокультурного інтегрування американського суспільства.

Даючи розпорядження демонтувати пам'ятник командувачу армії Півдня генералу Роберту Лі, губернатор штату Вірджинія Ральф Нортем заявив: «Ми більше не будемо проповідувати фальшиву версію історії». Іншої думки щодо демонтування пам'ятників та перейменування військових об'єктів, пов'язаних з іменами конфедератів, дотримується Президент США Дональд Трамп: «Я не дозволю викривити нашу історію найвеличнішої у світі країни». А так відреагувала на його заяву сенаторка від штату Іллінойс і членкиня Демократичної партії Теммі Дакуорт: Трампу «має бути соромно за відмову бодай допустити думку про те, щоб американські військові припинили вшановувати зрадників, котрі воювали проти Америки, щоб захистити своє право володіти чорношкірими американцями, а також продавати й убивати їх» [5].

Нас турбує своє – чи не доведеться коли-небудь ушановувати зрадників, котрі воювали проти суверенної України, її територіальної цілісності. От уже понад п'ять років триває агресія Росії проти України. У Росії ніяких зрушень щодо визнання агресії, тим паче розкаяння у своїх діях, немає. Навпаки – у підмосковній Кубінці московський патріарх Кирило (Гундяєв) освятив головний храм збройних сил. Російські солдати, за словами патріарха, важливі «для боротьби проти зовнішнього та внутрішнього ворога». За повідомленням російського інформаційного агентства «REGNUM», станом на травень 2018 року більшість громадян РФ уважали, що найбільшою загрозою для Росії є США (78%) й Україна (49%). Вороже налаштованими вважають Велику Британію (38%), Латвію (26%), Польщу (24%) і Литву (23%).

Тож після освячення храму об'єктивно постало питання: кого цього разу буде обрано кандидатами на роль головних «ворогів» Росії – зовнішніх і внутрішніх? Яка ідеологія запанує у визначенні цих «ворогів»? Якщо зважити на радянське тоталітарне минуле, імовірним є реалізування тенденції, яку описав теоретик тоталітарної держави та чільний представник так званої Консервативної революції Карл Шмітт. Його праці, зокрема, вплинули на розвиток ультраправої та неоконсервативної філософії в Західній Європі та Росії ХХ і ХХІ століть. Сутність політичної «екзистенції» народу, стверджував К. Шмітт, полягає в тому, є чи немає в ньому волі до визначення ворога чи друга: «Доки народ є у сфері політичного, він мусять – най би лише в крайньому разі (але те, чи це саме крайній раз, народ вирішує самостійно) – визначати різницю між другом і ворогом. У цьому полягає сутність його політичної екзистенції. Якщо в нього більше немає здатності чи волі до цього розрізнення, його вже не існує політично» [11].

У справі визначення «друга й ворога» Росія завжди попереду – це такий собі фірмовий бренд країни. Цю традицію навіть освячувала церква. Заява патріарха Кирила про те, що він сам буде настоятелем головного храму збройних сил Росії, абсолютно однозначна: пальму першості посяде, судячи з усього, «православ'я, самодержавство та народність». І ніхто не поставить під сумнів образ Сталіна як «батька народу» й «досвідченого менеджера». Справжнє повернення ось такого принципу: «Нет заботы беспрерывнее и мучительнее для человека, как, оставшись свободным, сыскать поскорее того, перед кем преклониться... Чтоб сыскать такого, чтоб и все уверовали в него и преклонились перед ним непременно все вместе» (Ф. Достоевский. «Братья Карамазовы»).

Російські громадяни, які звикли жити в ситуації боротьби проти «шкідників», і нині не проти повернення методів сталінського режиму. За оцінкою співробітника «Левада-Центру» Дениса Волкова, позитивно до Сталіна нині ставляться 70% російських респондентів: «Люди кажуть, що він виграв війну, створив велику державу, і був порядок... Постає Сталіна набуває нового значення, є символом наведення ладу... Тепер ми бачимо останній спалах зменшення частки тих, хто говорить про масовість репресій, дедалі більше людей впевнені, що це зачепило б лише самі верхи» [6].

Радянське минуле цих людей наче нічого їх і не навчило. Як демонструють дані соціології, ситуація загалом і нині не оптимістична. Згідно з даними «Левада-Центру», на початок 2020 року 65% жителів Росії широко шкодували про розпад СРСР, а не шкодували – 26%. В Україні результати опитувань теж тривожні: згідно з травневими даними КМІС, третина респондентів (33,5%) теж шкодує за розпадом СРСР, але тішить хоч те, що 50% – не шкодують. До того ж у нашій країні динаміка в цій площині громадської думки позитивна: за даними опитування, 35% респондентів

досі вважають, що перебування України в СРСР мало більше користі, ніж шкоди (а у 2013 році таких було 48%); про більшу шкоду нині говорять уже 28% респондентів (а у 2013 році таких було 18%). Тобто певні зрушення є, проте ситуація досі непевна – радянське минуле чітко засіло в свідомості людей. Як у тому популярному французькому вислові: «Le mort saisit le vif» («Мертві хапають за ноги живих») [9].

Водночас в Європі тривають динамічні зміни: громадськість переосмислює роль Вінстона Черчілля й солідаризується з потерпілим американцем Джорджем Флорідом. У Брюсселі демонстранти побиваються над долею населення басейну ріки Конго, які у XIX столітті стали невинними жертвами політики Леопольда II. Справжня одержимість каяттями. Як колись говорили радянські пропагандисти: «Два світи – два світогляди». Хто формує ці світогляди? Чому станом на 2020 рік «добре чи дуже добре» ставляться до Росії 54% українців, а росіян до України – лише 41%? Чому «погано чи дуже погано» до українців ставиться 47% росіян, а навзаєм – 33% українців? [10]

Тож постає запитання: наскільки ймовірною є можливість для цих двох народів порозумітися заради набуття позитивного змісту своєї національної ідентичності? І чи виникнуть в Росії впливові політичні сили, які б визнали факт агресії проти України й відмовилися від ідеологеми «ворога»? Чи може Україна самотужки покінчити з війною, яку не розпочинала? Чи не складеться ситуація, яку описує популярний у Росії та вже цитований тут Карл Шмітт: «Якщо частина народу оголошує, що в неї ворогів більше немає, то в такий спосіб, з огляду на ситуацію, вона ставить себе на бік ворогів і допомагає їм, але розрізнення друга й ворога далекі не усунуто. Якщо громадяни якоїсь держави заявляють, що особисто в них ворогів немає, то це не стосується питання, бо ж у приватної людини немає політичних ворогів [...] Якщо якийсь народ страшисться небезпек політичної екзистенції, то постане інший народ, котрий візьме на себе ці клопоти, “захист проти зовнішніх ворогів” і водночас політичне панування; покровитель (Schutzherr) визначає потім ворога відповідно до відвічного взаємозв'язку захисту (Schutz) і покори» [11].

Якщо спроектувати це положення на нинішні взаємини України та Росії, то ситуація якось не надихає на оптимізм. Що-що, а взяти на себе захист іншої країни під гаслом «проти зовнішніх ворогів» Росія завжди була готова, вимагаючи навзаєм лише одного – покори. Однак покладаймося на те, що Карл Шмітт теж не є істиною. Відстежуватимемо ситуацію далі.

Актуалізація образу «ворога»

Здавалося би, Україна зробила рішучий крок, аби покінчити зі своїм радянським минулим. Країною прокотилася могутня кампанія «ленінопад» – демонтування пам'ятників радянського минулого. Перейменовано

сотні вулиць і десятки населених пунктів. Шкільні підручники поповнили світлинами нових національних героїв, а старих було піддано анафемі. Усе так, як у цивілізованих людей, – на перший погляд. Та буденність свідчить, що якісь аспекти радянського ладу (блат, кумівство, корупція, підлабузництво перед начальством одних і свавілля інших) процвітають на масовому рівні ось уже впродовж трьох десятиліть років незалежної України. І вже не так тішить нас «війна пам'ятників», бо є дедалі більше свідчень, що кампанією «іконоборчества» все це не закінчиться, навіть коли й вдасться дещо «скинути» напругу в перегрітому казані суспільних протестних настроїв.

Таке становище вказує на необхідність проаналізувати модель утвердження радянського режиму над справді демократичним українським народом. Чи все з нашою «демократичністю» так однозначно й науково коректно? Досить озирнутися на тридцятилітній досвід становлення цієї демократії в статусі суверенної держави. Маємо робочу гіпотезу нашого аналізу: процеси повільного й кволого інституційного розкладання радянської системи стримує (і частково пригнічує) особлива природа «радянської людини», котру понад три покоління поспіль формували в СРСР (зокрема й в Україні) під контролем репресивних і контрольних суспільних структур. Як наслідок, пересічна людина була змушена адаптуватися до радянського ладу, набути деяких навичок виживання, завдяки яким існує і донині. Не претендуючи на першовідкриття в такій постановці проблеми, наведу тут класичну працю Льва Гудкова «Идеологема “врага”. “Враги” как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции», опубліковану в збірнику «Образ врага / сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. М.: ОГИ, 2005. 334 с. Диагноз, що його поставив показний російський аналітик (а нині – директор «Левада-Центру») радянському суспільству, як на мене, один в один подібний до нинішнього російського суспільства, та й українського, з урахуванням деяких національних особливостей, а також сучасних обставин.

Аналіз Льва Гудкова витримав випробування часом: аналітик звернувся до цієї проблеми ще 2001 року, а згодом удосконалив свій аналіз і оприлюднив його у 2005-му. З прикрістю визнаю, що після першого прочитання «Идеологеми “ворога”» я не приклав її положень до практики. Тоді між Росією й Україною ще були більш-менш стримані ділові відносини, хоч і вже дещо ускладнені за результатами Помаранчевої революції 2004 року. Але тоді мало хто взявся б пророкувати, що між цими країнами проляже не просто «образ ворога», а загарбницька війна. Уважали, що становлення національної ідентичності – то одне, а озброєне насилля з боку сусіда – зовсім інше. Однак згодом настало витверезіння: анексія Криму й окупація окремих районів Донбасу, десятки тисяч смертей і каліцтв, мільйони біженців і руйнування виробничої сфери України. Усе це необхідно було як слід осмислити.

Праця Гудкова, з її потужним методологічним потенціалом, мала попит через реальність. З 2014 року описаний там «образ ворога» набув у нашому житті очевидної конфігурації: взаємовідносин «агресора» Росії та «жертви агресії» України. До того ж ідеологема «ворога» в політиці путінської Росії набула свого відверто цинічного мобілізаційного втілення. За нею стояла давня універсальна імперська традиція, а її впровадження залежало тепер лише від об'єкта російського зацікавлення. В образі «ворога» міг бути колективний Захід, НАТО, ісламські фундаменталісти, Грузія, Чечня чи Україна, власне, будь-хто, хто стояв би на заваді великодержавних зазіхань Росії.

А тим часом однією з особливостей світосприйняття деяких кіл в Україні стало смиренне очікування пори, коли закінчиться «ера Путіна» й між нашими державами буде налагоджено мир і взаєморозуміння. І в цьому я вбачаю велику ілюзію, яка може обернутися для нас новими розчаруваннями й неадекватними сподіваннями на зміни – як у внутрішній політиці, так і зовнішньополітичній ситуації довкола нас. Росію слід сприймати такою, яка вона є: її витворювали століттями, і нині ця держава – своєрідний відбиток радянської системи із соціальною опорою на новітній різновид «простої радянської людини», або, словами сучасного політичного сленгу, «совка». Нас не може не бентежити розумування, що, мовляв, «Кремль – то одне, а російський народ – то інше». Дуальна опозиція «народ – влада» містить не лише іпостась боротьби, а і єдності цих двох протилежностей. Чи, може, ми скасували вже закони діалектики?

І не завжди цієї єдності «народ – влада» досягають за допомогою насилля з боку верхів, хоча наше спільне історичне минуле в Російській імперії чи СРСР було сповнене жадливих злочинів проти людства – аж до геноциду не лише українського, а й інших народів. А втім, факт такий: одне лиш насилля не здатне забезпечити збереження (тим паче відтворення!) радянського репресивного режиму впродовж тривалого часу. Для цього влада мала докласти сил, аби здобути масове визнання від народу – свою легітимацію. А населення, зі свого боку, мусило мати час і змогу адаптуватися до умов, що домінували в цій системі. Маємо усвідомити: для виживання люди були змушені опрацювати навички взаємодії з новими керівними органами, ідентифікувати себе з ними. Щодо цього Лев Гудков зазначає: «У нашому випадку легітимація і внутрішнє виправдання радянської влади полягали, між тим, у специфічному поєднанні культури страху та надії, у поєднанні офіційного культу героїзму й самовідданості з етикою заручництва, похідними від яких були повсякденні комплекси внутрішньої залежності та пасивності, невизначеність і партикуляристська диффузність індивідуальної, особистої ідентичності, маніловське мрійництво й соціальна незрілість (патерналізм, підліткові агресивність і некритичність стосовно дальніх і ближніх) тощо» [1, с. 8].

Крах соціально-економічної організації радянської системи не призвів до повної дисфункції інших соціальних і культурних інститутів тоталітарного ладу. Звісно, усе тече, але не все змінюється докорінно та принципово – точно не світогляд людини. Як засвідчують соціологічні дані, базові цінності й уявлення радянської людини часто надзвичайно стійкі. Зазнають змін зовнішні оперативні механізми – задля адаптування до нових умов, що їх зумовили глобалізаційні процеси, – але фундаментальні структури соціальної організації загалом залишаються тими самими – «совковими». На превеликий жаль, зазначає Лев Гудков, «пластичність соціальної природи людини пов'язана не з її продуктивними можливостями й готовністю до інновації, а з практичним імморалізмом, поєднаним із зредукованими традиціоналістськими уявленнями про соціальний світ, організований за модулем “свої-чужі”. У їхньому переліку ідеологема “ворога” відіграє особливу роль». Важливо, що «не лише структура образів ворога, але навіть висування на перший план риторики ворога вже може бути симптомом украй важливих соціальних процесів – масового консолідування мобілізаційного типу, блокування інновації, консервування архаїчних уявлень і ритуалів» [1, с. 9].

Моніторингові дослідження російських соціологів, зазначає Лев Гудков, показали після 1994 року взаємозалежність між високими самооцінками публіки, що прагнула знову самоствердитись у своєму великому минулому й надзвичайних національних чеснотах, і дедалі більшою ксенофобією та ізоляціонізмом Росії, невротичною відмовою від порівнювання себе з іншими (щасливішими) країнами. Різко давався взнаки внутрішній опір суспільства до будь-яких зусиль трансформувати державну економіку в ринкову, посилилися страхи й уявлення про загрозу безпеці країни, про змови проти неї. І цих зрушень масової свідомості виявилось достатньо для дискредитування та подальшого розкладання нібито вже «демократичної» російської еліти. Потрібен був лише привід для встановлення в країні мобілізаційного режиму: «Друга чеченська війна була майже неминучою після фінансової кризи 1998 р. – реванш став необхідною умовою самозбереження не лише для генералів, а й для ревіталізації всієї управлінської системи суспільства». Відновлення на публічній сцені «ворога» стало передумовою підвищення всезагального масового тону в 1999–2000 рр.: «Антизахідний рессантимент великою мірою сприяв приходу до влади лідерів, що вийшли зі спецслужб і армії: КДБ, МВС, ВПК та інших силових структур, що утворювали кістяк мілітаризованого радянського суспільства» [1, с. 10].

На порядок денний було винесено питання про розбудову «сучасної» Росії. Слово «сучасної» взято тут у лапки не випадково, і це не риторичний вибрик. Високий рівень воєнно-промислового розвитку, яким хизується нинішнє кремлівське керівництво, не є визначальним показником

«сучасного». Ні армія, ні поліція не є нині домінуючими маркерами основних суспільних цінностей у світі. Тепер це вільний ринок, рівень парламентської чи наукової дискусії, мистецьке самовираження, спортивні досягнення чи громадянська свідомість. І навпаки, в архаїчних соціумах питання існування безпосередньо пов'язане з умовами забезпечення фізичного виживання й захисту їхніх членів. Коли ж силовим структурам надають статус центральних символічних інститутів, то це може означати або спробу імітувати державну велич, або ж є свідченням екстремально-го стану суспільства, до якого призвели особливі обставини – великі терористичні акти чи посягання на територіальну цілісність держави. Біда лише в тім, зазначає Лев Гудков, що «тривале збереження такого стану в цих суспільствах загрожує радикальним деформуванням основних інститутів і обмеженням їхніх функцій, як це було, наприклад, у 1920-х роках в Італії чи дещо пізніше – у Німеччині» [1, с. 13].

Ще 2017-го року я звертав увагу на загрозу фашизації Росії під демагогічними гаслами «антифашизму». Як антитезу для РФ у ранг найзапекліших «фашистів» кремлівські пропагандисти призначили українців (варто лише послухати телепередачі Соловйова-Скабеєвої-Попова). Було сформовано мілітаризовані погляди на світ у широких мас російського населення: «Фашисти – це ті, хто проти Путіна, а ті, хто за Путіна – це антифашисти». Вибитого зі звичного ритму життя обивателя це влаштовує – він завжди шукатиме для виправдання своїх негараздів комфортну ідеологічну опору. І путінізм, дещо підправлений економічним лібералізмом і політично оформлений під демократію, став належним ідеологічним обґрунтуванням «совка» [7, 247].

Хрещені батьки ідеологеми «ворога»

Звісно, було б великим спрощенням зображати ідеологему «ворога» в тоталітарних чи авторитарних суспільствах як винахід верхів, що його насильно нав'язують масам. Проблема набагато складніша: актуалізація образу «ворога» й тих загроз, які він гіпотетично несе в собі, має свої об'єктивні передумови. Вони заховані у своєрідному традиційному «культурному депо» на периферії свідомості людини й активізуються в екстремальній ситуації. Це двосторонній процес – не лише навіювання «масі» ідеологічних конструкцій «ворога», а й потужний потяг «маси» за кризових умов до мілітаризованих форм організації суспільства назустріч інтенціям «верхів».

Тож феномен «ворога» не слід зводити до результатів якихось масонських каверз чи підступів будь-яких інших героїв конспірології – «чужого», «стороннього» чи «маргінала». Із різних визначень поняття «ворог» Лев Гудков виділяє найголовніше: об'єктивна соціальна функція образу «ворога» – «нести уявлення про те, що є загрозою самому існуванню групи [...], її базовим

цінностям. Смертельна загроза, що виходить од «ворога», є найважливішою ознакою таких риторичних і смислових конструкцій». Од цього ворога можна захиститися, ухилитися чи перемогти його, однак «у будь-якому разі «ворог» – це апелятивний чинник, що мобілізує усіх членів суспільства до солідарності й згуртування навколо влади чи групового авторитету, своєрідного гаранта безпеки та позбавлення загрози знищення» [1, с. 14–15].

У контексті взаємин Росії й України образ «ворога», який приписувала Москва українському народу, набував напрочуд непривабливих рис. Парадокс полягає в тім, що, з одного боку, українців в очах «русских» ще за Російської імперії не вважали «іногородцями». Їх просто гамузом зараховували до теж «русских» і тим самим позбавляли права вважатися окремим народом. Українську ж мову розглядали лише як діалект великоросійської. З другого боку, прагнення українців до незалежності трактували не як інтенцію одного з «іногородців» відділитися, а як зраду та відступництво в середовищі «своїх», що підриває внутрішню дисципліну й вірність спільноті, ставить під сумнів значимість тих норм, які сповідує «старший брат». Так стосовно українців у Росії створили образ «внутрішнього ворога», до якого слід принципово ставитися з підозрою, недовірою та пильністю й установити над ним жорсткий соціальний контроль. У підсумку на політичному рівні тривала гомогенізація імперії, а на культурному – колоніальна екзотизація України в ролі такого собі недорікуватого «поющего і танцюющего славянського племені».

А тим часом російській стороні варто було б усвідомити, що тривале перебування України в статусі «внутрішньої колонії» Російської імперії не могло не спричинити своєрідного компенсаторного «ефекту бумеранга», провокуючи феномен якщо не історичного реваншу, то, в усякому разі, феномен ідентичності опору. «Україна не Росія», як сказав Леонід Кучма. Ці реванш та опір доцільно було б перевести в діалог двох народів, зокрема щодо переосмислення нашої історичної спадщини, а також поглибленого аналізу сучасних глобальних викликів і розв'язання, урешті-решт, проблеми національної ідентичності – насамперед через призму цих викликів [8, с. 109].

Для цього необхідно було б визначитись із самою сутністю ідеологеми «ворога», що має давню й досить драматичну традицію. У християнській традиції середньовіччя «ворог» набув екзистенційної соціально-моральної «генералізації» і в руках інквізиції став універсальним символом зла – «ворогом роду людського». Недалеко від цього принципу відійшла у своїй національній і класовій ідеології Французька революція. На зорі модерних часів масове уявлення про «ворогів народу» втілили в практику жорстоких репресій – яacobінського терору. Однак подальший розвиток семантики «ворога» впродовж ХІХ ст., і на цьому слід особливо наголосити, минав під доволі

стриманим знаком позитивного й систематичного раціоналізуваннн соціалнх відносин і практик. Бюрократизація різних сфер суспільного життя стала забезпечувати його згуртованість. І тут найважливішими соціальними інститутами стали: армія нового типу на засадах всезагальної воїнської повинності; система масових політичних партій; національна масова школа, зорієнтована на досягнення загальної письменності; поява засобів масової комунікації – аж до мільйонних тиражів; масове промислове виробництво й розгалужена транспортна інфраструктура.

З огляду на ці обставини було сформовано низку стримувальних факторів щодо поширення уявлень про «ворога». Бюрократія, з усім нашим критичним ставленням до неї, зацікавлена в раціональному ставленні до реальності, культивує впевненість у можливості поступового й методичного, технологічного удосконалення життя. У бюрократичому середовищі не виникає проблематики розриву, невротичної кризи, і, відповідно, потреби в нагнітанні психозу через загрозу з боку екзистенційного чи смертельного «ворога». Інша річ – лідери радикальних рухів і організацій, що з якихось причин не отримали шансів реалізувати свої програмні цілі через легальні інституційні канали. Бажання подолати бар'єри бюрократичних структур породжує в цих маргінальних ідеологів нахил до радикалізуваннн своїх програм, самоствердження й досягнення влади на шляхах нагнітання екстремізму та культивуваннн ідеологеми «ворога».

Прокляття «модернізації наздогін»

Тут багато що залежить од історичних умов тої чи іншої країни, од того, яку модель модернізації було утверджено в ній. Умовно кажучи, можна виділити перший тип класичної модернізації, властивий англійському, а ще краще – американському шляху розвитку. А вже другий тип, так звана модернізація наздогін, притаманний здебільшого російському, індійському чи індонезійському шляху суспільних перетворень.

Перший тип – інноваційний розвиток модерних «кристалів», реальних соціальних відносин. У самих конституційних засадах суспільств американського типу (його моделі взаємних стримувань і противаг) уже закладено принципи компромісу, конкуренції, дискусій і погоджень. А ці останні за визначенням блокували ідею тотальності «ворога», принаймні за звичних умов мирного життя. У таких країнах було утверджено розуміннн держави як інституту, що технічно обслуговує потреби громадянства. Із сили, що постала над громадянським суспільством, а то й «поборює» його, держава стала еволюціонувати в бік інституціональної структури, яку контролює сам соціум, котрий дедалі більше усвідомлювали як сукупність різновидних груп, корпорацій чи громадських утворень – своєрідних об'єднань на кшталт виробничого синдикату чи наукового співтовариства.

Другому типові суспільств у країнах так званої «запізнілої модернізації» чи «модернізації наздогін» властиві зовсім інші соціальні інститути й еліти. Зазвичай агенти модернізації, орієнтуючись на її успіхи в інших державах Європи, прагнуть «пересадити» низку соціальних феноменів на свій ґрунт, добитися такого самого успіху шляхом цілеспрямованого запозичення необхідних соціальних форм: «Або це все, що пов'язано з армією і війною, або ж те, що розглядають як необхідні чинники реалізування імперських амбіцій – освіта, торгівля, наука, транспорт тощо. Цей процес минає під контролем влади, разом із консервуванням (вдалим чи не дуже) інших сфер і систем соціальних відносин. Те, що є сутністю модернізації першого типу (лібералізм, свобода, індивідуалізм), тут розглядають як загрозу чинному устроєві й тим його структурам та інститутам, що його забезпечують. Тому влада або є тут безпосереднім агентом модернізації (створює армію нового типу – орієнтовану на промислову, масову війну), або підтримує відповідні сили, корпорації та групи, сприяє їм (дворянське підприємництво, державно-залежна буржуазія, патерналістський капіталізм тощо)» [1, с. 21].

Й ось тут у межах «модернізації наздогін» на перший план виходять аж ніяк не модерні завдання – ставка на форсовану мілітаризовану індустріалізацію, на централізацію управління, на імперську зовнішню політику. Сам феномен війни уже давно й надійно перетворився на принцип організації російської національної культури як осьовий компонент мобілізаційного суспільства. Що вже говорити про ідеологічний наратив «Великої Вітчизняної війни», котрий піднесли до рівня центрального, опорного символу російської культури другої половини ХХ ст. На повну силу трансльовано уявлення про «ворога», про потенційну загрозу «для всіх» – задля досягнення єдності на шляхах негативної солідарності. Для «модернізації наздогін» ідеологему «ворога» перетворено на основний механізм інтегрування, консолідування «від супротивного». Віднині армія стає найважливішим каналом соціальної мобільності, механізмом підтримання ієрархічного устрою в суспільстві, утіленням престижу. Так само й поліцію наділяють безліччю розширених функцій, головною поміж яких є збереження та забезпечення всього режиму мобілізації: «Власне правові й правоохоронні (кримінологічні) завдання відходять на другий план, а на перший виходять репресивно-ідеологічна діяльність – профілактика, нагляд, контроль (наприклад, “соціальне виховання”, стеження за мораллю, культурою, дозвіллям, економічною поведінкою тощо). Суд як інститут “правосуддя” втрачає своє значення та відходить на задній план» [1, с. 22].

Вельми впевнено можна стверджувати, що будь-якій формі «модернізації наздогін» притаманний дефіцит ліберальних цінностей. Цей дефіцит гостро переживають як кризу ідентичності культури, втрату необхідного культурного ґрунту еліти. Одні політичні сили намагаються компенсува-

ти цей брак змальовуванням утопії та закликами до розбудови «нового суспільства», а другі – апелюванням до консервативного захисту віри, моралі, мови. І те, й інше покликане легітимізувати режим – або утопією майбутнього, або утопією минулого. Однак «у будь-якому разі “модернізація наздогін” передбачає або ж авторитарні, або ж тоталітарні типи соціальної організації суспільства. Комплекс національної чи соціальної неповноцінності (невротична криза ідентичності) компенсують і демонстративною (зовнішньополітичною), і соціально-репресивною, орієнтованою на пошук внутрішніх ворогів агресивністю. Звідси – підвищене значення захисно-оборонних рефлексів, поширеність донощитва й пильності» [1, с. 22].

У суспільстві «модернізації наздогін» замість визнання особистісних досягнень і готовності до інтенсивної та методичної праці на перше місце ставлять ознаки вірнопідданства, корпоративної моралі й дозволених форм діяльності. «Захід», що сповідує принцип особистісного успіху, у цій системі дістав узагальненого значення «анти-ми», чужого й ворожого російським «особливому шляху», «самобутності», «соборності» тощо. Тож, як можна висувати з праці Льва Гудкова, уже два десятиліття тому образ «ворога» став чи не головною ідеологічною компонентою російського традиційного мислення, що набуло форми «війн історичної пам'яті».

А на війні – як на війні

Нині в Російській Федерації «війни історичної пам'яті» стали набувати статусу одного з головних маркерів сучасних російсько-українських відносин. З номера в номер проблему російського історичного нарративу щодо питання війни та миру в контексті взаємовідносин Росії й України порушує Федір Лук'янов – головний редактор журналу «Россия в глобальной политике», голова президії Ради із зовнішньої та оборонної політики Росії, науковий директор білякремлівського Міжнародного дискусійного клубу «Валдай». Постать у російських аналітичних колах аж надто помітна, щоб легковажити його трактуваннями сучасного стану та перспектив російсько-українських відносин. На його думку, «війна пам'яті різко вийшла на новий виток – взаємні випадки роблять чи не щоденно. Є конкретний привід – очікуване 75-ліття закінчення Другої світової війни. Але мова не про саму історію, а про поточну політику, і тут важливо розуміти, у чому прикладні причини для актуалізації цієї теми» [4].

Насамперед, зазначає Федір Лук'янов, стратегічна лінія Кремля зазнала деякої еволюції. Якщо відволіктися від різноманітних офіційних заяв і задекларованих концептів, то в практичному житті Росії після розпаду СРСР владущі кола дотримувалися двох моделей міжнародно-політичного буття. Перша – якась із форм інтегрування Росії у «Великий Захід». Друга – протистояння Заходу, спроба Росії створити йому протипагу. Жодної

з моделей повністю не було реалізовано, але маятник усе ж таки коливається саме в цій амплітуді. Коли ж раніше однополюсний світ заходився набувати поліцентричності, Кремль став тяжіти до того, щоб сприймати «регіональність» уже не як образу для себе, а як «необхідну передумову успішного існування на міжнародній арені».

Мовляв, на ранньому етапі розпаду СРСР керівництво Росії щиро прагнуло влитися в східноєвропейський тренд, але потім з'ясувало, що в цю матрицю країна чомусь не вписується (чому – ніхто не аналізував!). І ось тоді на російське суспільство зійшло просвітлення: Кремль перейшов од імітування внутрішнього суспільно-політичного устрою Заходу («модернізація наздогін») до пародіювання американського зовнішньополітичного авантюризму. І в тім, мовляв, був великий задум: зірвати ліберальну маску із Заходу й показати всім, що Сполучені Штати Америки теж, у супереч ретельно відпрацьованому іміджеві, грають на міжнародній арені згідно із законами джунглів. Тоді, відчувши цю внутрішню вразливість Заходу, Росія мобілізувала всі свої ресурси, викриваючи лицемірство західного лібералізму перед усім світом. І заодно дозволяючи собі теж вдаватися до зазначених законів джунглів за принципом «на війні – як на війні». Тут ідеологему «ворога» висовують на перший план, вона витісняє традиційні моральні уявлення, апіорно звільняючи совість од можливого почуття провини й відповідальності.

Значення України в такій стратегії «нової регіональності» набуло особливої ваги. Хоча діалектика магістрального протистояння в сучасних міжнародних відносинах проходить по лінії «Росія – проти колективного Заходу», однак попри все фактор України обійти неможливо: «Закономірно, що фронтальне зіткнення Росії та Заходу сталося в Україні. Криза 2014–2015 рр. стала водночас завершенням попереднього етапу міжнародних відносин і передвісником нового. Завершенням, тому що українська колізія поклала край логіці автоматичного поширення сфери західного впливу, що розпочалося після розпаду комуністичного блоку та Радянського Союзу. Передвісником, тому що гостру сутичку було зав'язано через територію, яку Росія вважала головною з погляду формування власного “полюса”, тобто для своїх позицій у прийдешній світовій архітектурі» [3].

Тож агресією проти України путінська Росія започаткувала новий етап у своїх відносинах із колективним Заходом, поставила заслін перед глобалізацією та повернула до практики міжнародних відносин поділ світу на «зони відповідальності» великих держав. А «фронтальне зіткнення» Росії та колективного Заходу на території України, яке відстоює Лук'янов, розмежувало російський зовнішньополітичний курс на два принципово відмінні етапи: до «української колізії» та після неї.

Спершу було активізовано спроби запустити процес «євразійської інтеграції», де Україна мала відіграти одну з вирішальних ролей у формуванні російського «полюса» в новітній світовій архітектурі. Нашій державі в цій стратегії відводили місце в кільватері російського флагмана і, так би мовити, у територіальних водах російських інтересів. Деякі сили в Україні культивували гасло «В Європу разом із Росією».

Однак внаслідок Революції Гідності в Україні з євразійською інтеграцією якось не склалося й бажаної архітектури Росія не здобула. До того ж коли будівничий звик працювати молотком, він на всі проблеми дивиться як на цвях. Російська пропаганда перевела Україну до категорії найлютішого «ворога». РФ анексувала Крим і відверто окупувала частини Донбасу. Тут Федір Лук'янов коментує ситуацію цинічно, хоча й не без сентиментів: «Українська криза обернулася величезною людською трагедією, принесла чимало бідувань людям і державам, але, якщо глянути відсторонено, закінчилася вничію. Захід і Росія наштовхнулися на межі своїх можливостей. Захід відчув ризики (воєнне загострення з Росією), котрі перевищили доцільність подальшого просування. Росія ж не змогла втілити в життя концепцію “русского мира”, вітчизняну версію ідейно-політичного розширення на історично пов'язані території. Ступінь підтримки жителів цих територій виявився непорівнянно нижчим за передбачуваний, а масштаб очікуваних витрат – вочевидь вищим. Результат – статус-кво, що не влаштовує ні ту, ні іншу сторону, якщо зіставити його з первинними намірами, але прийнятний із погляду поточного співіснування. За умов поліцентричного світу рано чи пізно все одно постане потреба в якійсь розв'язці для українського сюжету, він не може вічно перебувати в підвішеному стані. Або ж Україна все-таки відійде (цілком чи частинами) до суміжних “полюсів”, або ж буде викристалізовано якийсь автономний статус держав “на стику” – для України й інших аналогічних випадків у світі. І це, до речі, послужить вагомим внеском у стійкість прийдешньої світової конструкції» [3].

Слід віддати належне оригінальності деяких суджень Федора Лук'янова в загальному хорі навколокремлівських аналітиків. Він не зупинився перед визнанням того, що Україна стала уроком для обох супротивників на світовій арені, «але насамперед для Росії – прямолінійна експансія відповідно до моделі минулого століття в нові часи контрпродуктивна. Форми консолідування мають бути зовсім іншими» [3].

Федір Лук'янов застерігає, що головним питанням найближчого майбутнього стане проблема виживання, а це вимагатиме від владущого класу Росії великої обережності та багатой уяви, уміння ретельно керувати чи маніпулювати громадською думкою. Тут усе залежить од державного ладу тої чи іншої країни. Однак, переконаний він, свобода від емоцій і контроль над пафосом дають більші можливості для ефективного управління

громадською думкою, ніж перманентна екзальтація навколо ідеологеми «ворога». Ідея глобальної місії за умови виживання, політико-економічної фрагментації та кризи ідентичностей теж навряд чи кого особливо зацікавить. Тож вихід один: перед тим як Росії братися за експорт безпеки на широку міжнародну арену, їй необхідно втілити цю саму безпеку насамперед усередині суспільства. І не за допомогою посилення військових і поліцейських функцій, бо насамперед слід подбати про забезпечення питань продовольства, чистого довкілля, улаштованих транспортних коридорів, збалансованих міжнаціональних і міжкультурних відносин. Тобто йдеться про втілення старої істини: успішність зовнішньої політики насамперед залежить од внутрішньої стійкості держави.

Що стоїть за цими благами побажаннями щодо експорту безпеки на міжнародну арену? Чи означає це, що Росія готова відмовитися від ідеологеми «ворога» й підживлення «глобальної гегемонії» ліберального Заходу? Чи лише зосередить увагу на ближніх сусідах, культивує тезу про «ворожість» України? А коли ні, то чи збирається звільнити окуповані території України? Станом на червень 2020 року позиція Кремля не давала підстав для оптимізму. В інтерв'ю до фільму «Россия. Кремль. Путин» чинний Президент РФ зазначив, що в республік СРСР було право виходу зі складу Радянського Союзу, але для цього не було прописано процедури. У зв'язку із цим Путін висловив судження, що «країнам слід було йти “із чим прийшли”, а не тягнути із собою “подарунки” від російського народу». Тобто Росія залишає за собою право визначати міру того, «хто із чим прийшов», а це, звісно, нічого доброго не віщує [2].

Таке враження, що агресія проти України ще далека від свого завершення. Нам ще слід буде мобілізуватися. Адже так само, як польське питання було в центрі європейської безпеки XIX і XX століть, так лише розв'язання українського питання може стати запорукою європейської безпеки XXI століття.

1. Гудков Л. Идеологема «врага». «Враги» как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. Москва: ОГИ, 2005. С.7–79.
2. Крым и Донбасс вернут? Кремль отказался от претензий на территории стран-соседей [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://uategraph.com/rus/2020/06/22/krum-donbass-vernut-kreml-otkazalsya-pretenziy-1592823001.html>
3. Лукьянов Ф. Начать с себя и собой закончить [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. 30 января 2020. Режим доступа: <https://globalaffairs.ru/articles/nachat-s-sebya-i-soboj-zakonchit/>
4. Лукьянов Ф. Почему войны памяти будут обостряться и чем это грозит ЕС и России [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. 5 февраля 2020. Режим доступа: <https://globalaffairs.ru/articles/pochemu-vojny-pamyati-budut-obostryatsya-i-chem-eto-grozit-es-i-rossii/>
5. Памятники расистам прошлого начали сносить по всему миру [Электронный ресурс] // Ведомости. 11 июня 2020. Режим доступа: <https://www.vedomosti.ru/politics/articles/2020/06/11/832468-pamyatniki-rasistam-proshlogo>
6. Соколов М. За Сталина, за Путина? [Электронный ресурс] // Радио Свобода. 24 декабря 2019. Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/30342270.html>
7. Ткаченко В. Україна: quo vadis – куди йдемо? К.: ВИДАВНИЦТВО ЛОГОС Україна. 2017. С.247.

8. *Ткаченко В.* Феномен «внутрішньої колонізації» // Ткаченко В. Україна Росія: на сконі «пропащого часу». К.: ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ. 2018. С.109.
9. Третина українців шкодує про розпад СРСР [Електронний ресурс] // РБК-Україна. 22 червня 2020. Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/tret-ukraintsev-sozhaleyut-raspade-sssr-1592812551.html>
10. Украинцы лучше относятся к россиянам, чем россияне к украинцам – опрос [Электронный ресурс] // Украинская правда. 17 апреля 2020. Режим доступа: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/04/17/7248318>
11. *Шмитт К.* Понятие политического [Электронный ресурс] // Виртуальный учебно-политический комплекс. Режим доступа: <http://read.virmk.ru/h/Shmitt.htm>

Vasyl TKACHENKO,
Doctor of History, Full Professor,
Corresponding Member of the National Academy of
Political Science of Ukraine,
Merited Figure of Science and Technology

THE IDEOLOGEME OF ‘ENEMY’: NEUROTIC CRISIS OF IDENTITY

Abstract. The article deals with the reinvigoration of the mechanism of negative socio-political mobilisation inside a society through defeating the ‘other’. What is implied is the establishment of a personal or group identity that brushes off the image of an ‘enemy’ and inflames around it the neurotic crisis. This model of human interaction usually unleashes frustration and social resentment in a society towards the ‘enemy’. A notable example of that is the mass rally against racism, embodied in street riots and incidents with demolition of monuments to former slaveholders and colonisers of the US and Europe. The COVID-19 pandemic and the ensuing economic crisis have accelerated this common syndrome of destruction.

The author believes that it is wrong to reduce the whole phenomenon of social protests to certain barbarous acts. In reality, we are witnessing a true revision of the historical past and reinterpretation of the mechanism of socio-cultural integration in both American society and the whole system of Western liberalism. History proves that every crime against humanity will inevitably lead to sincere repentance – or redemption and serious retribution.

The COVID-19 pandemic and the economic crisis have affected Ukraine, sophisticating the repercussions of the Russian aggression that has lasted for five years. In the meantime, the aggressor has not taken any steps to recognise the fact of aggression. In the information field of the Russian Federation, Ukraine is seen as one of the major ‘enemies’ vindicating the Kremlin’s aggressive great-power policy.

Given the aforementioned, the article is dedicated to analysing whether there is any possibility for these two nations to come to an understanding and refuse from the ideologeme of an ‘enemy’ in the process of building up their national identities.

Keywords: national identity, socio-cultural integration, racism, economic crisis, social protests.